

Dési Ábel

ERNST BLOCH ÉLETMŰVE
1885—1977

Néhány adalék és kommentár

1.

A szokásos nekrológoknak Bloch esetében semmi értelme. A harcos optimizmus szelleméhez méltatlan lenne az elsrítás és a bánatos panaszos dal. Szelleméhez és életművéhez jobban illik az örömóda, mint az Eroica gyászindulója. És közelebb áll hozzá Sarasztro nyugodt és bölcs szemlélete mint a Végzet dala.

Az okos remény (*docta spes*) és a harcos optimizmus filozófusa végül is boldog életet élt.

A boldog élet a hosszú termékeny életút belső lényege volt. Az alkotás termékeny és termékenyítő gazdagsága, a tartalmi teljesség és az előremutató, széles távlatokban gondolkodó optimizmus jellemezte egész életét. Pedig hát a hasonló sorsú és életű embereknél nemegyszer a keserűség, a rezignáció és céltalanság érzése uralkodik el. És amikor élete végén egy interjúban azt mondja: „Egy marxista nem engedheti meg magának hogy borúlátó legyen” (*Valóság*, 1976. 7., 124.) Bloch e kategorikus inperativusa nemcsak vezérelve volt egész életében, hanem harcos alkotó életének a belső lényege és örök erőforrása is.

És Bloch ezt bizonyította egész életében. És ez képesítette arra, hogy a nehézségekből erőt, az ellenállásból keménységet és a közönyből termékeny alkotó éveket formáljon magának.

Az első világháború éveiben Svájcba emigrál. A német militarizmus szellemével és a nacionalizmussal mindig is szembenállt. És épp ezekben a háborús időkben írja meg első jelentős művét, amely a forradalmi szellemnek, a társadalomkritikának és a polgári világ éles bírálóatának lesz majd a példája. E mű, az Utópia szelleme 1918-ban jelenik meg.

A két háború közötti időszakban egyre nyomatékosabban emlékeztet

a készülő fasizmusra. A német revansizmus bosszúálló és hódító szellemét nevezi néven és figyelmeztet. És teljes joggal mondhatja ezekben az években, hogy a világ haladó erői lebecsülték és nem vették komolyan a fasizmus hódító terveit és lehetőségeit.

Bloch 1935-ben Svájcban adja ki a Korunk öröksége című könyvét, ebben mondja el véleményét a maga koráról. A kommunistáktól a hazugság nélküli hitet kéri számon (Glaube ohne Lüge) „Nem a marxizmus mutatott-e rá a szakadékra. Ezért azonban nem hiányozhat a mélysége. A káosztól való félelmet nem űzhetjük el a felületesség pátoszával.” (Korunk öröksége 1962., 402. old.).

Az emigráció éveiben Bloch állandóan hurcolkodik, menekül és rejtőzködni kénytelen a fasiszta gyilkosok és provokátorok miatt. Először Zürich az otthona 1933—34. Innen Bécsbe megy 1934—35. Innen Párizsba utazik, onnan pedig Prágába 1936—38. Itt írja meg a Materializmuskérdés című könyvét, amely végül is átdolgozott és bővített formájában csak 1972-ben fog megjelenni.

Az emigráció következő állomáshelye Amerika. Itt írja meg 1938 és 1946 között élete főművét a Remény elvét, amely teljes egészében és végleges formájában csak 1959-ben fog megjelenni. E mű után írja meg a marxista irodalom legjobb Hegel könyvét a Subjektom-objektumot 1946—1949 között. E mű először Mexikóban jelenik meg 1949-ben, majd Kelet-Berlinben 1952-ben.

Bloch szabadon és önként választja hazájául Kelet-Németországot és 1949-ben hazatér. Katedrát kap Lipcsében és a keletnémet tudományos akadémia tagja lesz. A fasizmus nyomai még frissek, a háborús sebek még mindenütt jelen vannak. És főleg nagy szükség van minden emigrációból hazatért antifasisztára, aki aktívan részt vehet a háború utáni újjáépítés és újjáéledés politikájában. Sokan már ekkor is tudják, hogy Bloch filozófiája nem a moszkvai modelleket és recepteket követi. (És ezt bizonyítja Hegel-monográfiája is.) Az első kifogásoló és ellenálló hangok már ezekben az években jelentkeznek, amikor vita kezdődik a Hegel kérdésben. Blochnak már ekkor a szemére vetik, hogy külön utakon jár és nem veszi figyelembe a szovjet példákat.

De Bloch ekkor még nyíltan kifejtheti véleményét és kiadhatja könyveit és tanulmányait. És ekkor egyesek még abban is remélhetnek, hogy Bloch filozófiája végül elnyerheti a hivatalos támogatást is. Mert tény az is, hogy Sztálin halála után 1954-ben épp Kelet-Berlinben az Aufbau kiadó adja ki a Remény elvének az első kötetét. A következő évben megjelenik a második kötet is. Csak az 1956-os év, és az akkori forrongások hozzák meg a stagnációt és az első erős támadásokat is.

A Szovjet XX. kongresszus itt is megindítja az erjedés és a felmelegedés

folyamatát. De erre a reakció nem az értelmes belátás, hanem a bürokratikus fékezés és megtorlás politikája lesz. És csakhamar börtönbe kerülnek Bloch tanítványai és a keletnémet pártvezetőségből is kizárnak egy csoportot, amely változásokat követel.

Bloch belső emigrációba kényszerül. Műveit többé nem adják ki és az a veszély fenyegeti, hogy hosszú évekre el fog hallgatni. És amikor végre Tübingenben lehetővé válik számára, hogy előadásokat tartson, és hogy a műveit is kiadják, akkor Bloch nehéz szívvel bár, de kénytelen elhagyni maga választotta hazáját. Ekkor levelet ír a keletnémet Tudományos akadémiának és így indokolja távozását:

„Izolációba száműztek, megvontak tőlem minden lehetőséget, hogy oktassak, az én legjobb tanítványaimat üldözték és büntették, megvonták tőlem a publicisztikai tevékenységnek a lehetőségét, úgy hogy nem közölhettem egyetlen folyóiratban sem, az én műveimmel szemben az Aufbauverlag nem töltötte ki a szerződésben vállalt kötelezettségét. Így hát fennállt az a tendencia, hogy élve eltemessenek.” (E levelet idézi: Rasim Muminović: Filozofija Ernsta Blocha IMRP. Beograd, 1973., 86. old.).

A második emigráció szerencsére mégis jóra fordult. Bloch katedrát kap Tübingenben és a frankfurti Suhrkamp kiadó 1959-ben elindítja Bloch Összes műveinek kiadását. És 1977 tavaszán megjelenik ennek a 16 kötetre tervezett sorozatnak az utolsó kötete is. E mellett e művek számos népszerű kiadásban és válogatásban is megjelennek. Bloch tehát nemcsak azt érte meg, hogy művei pontosan és hibátlan szöveggel jelenjenek meg, hanem azt is, hogy számos műve az olcsó és népszerű kiadásokon keresztül eljuthatott a legszélesebb olvasóközönséghez is. Bloch tehát élete végén maga is népszerű és sokat olvasott szerző lett.

Életének ez az utolsó másfél évtizede a kiteljesedés és a növekvő tudományos hírnév jegyében telik. És ezekben az években nemcsak a több éves és évtizedes műveit adhatja ki, hanem új tanulmányokat és monográfiákat is ír.

Így keletkezik az 1961—63-as években az egyetemi előadások nyomán a Tübingeni bevezetés a filozófiába. Ez után írja meg nagy vallásfilozófiai művét az Ateizmus a kereszténységben-t és végül a 90. születésnapjára jelenik meg az 1972—74-ben írt műve az Experimentum mundi is. Bloch tehát a hosszú életút minden szakaszában írt és alkotott. Harmonikus és gazdag életet élt és megvalósította minden kitűzött tervét és programját. És ebben a vonatkozásban Lukácsnál is teljesebb, harmonikusabb életművet hozott létre.

Végül meg kell említenünk azt is, hogy Bloch Jugoszlávia nagy barátja volt és, hogy három ízben is szerepelt az itteni tudományos konferenciákon: 1968., 1969. és 1970-ben. A zagrebi egyetem 1969-ben Lukács Györggyel együtt a DOCTOR HONORIS CAUSA címmel tüntette ki Blochot.

A Lukáccsal való párhuzam és hasonlat sorsszerű és mégis oly csodálatos véletlen eredménye. Bloch 1910-ben Berlinben Georg Simmel szemináriumán találkozik Lukáccsal és vele köt hosszú évekig fennálló és tartós barátságot. És ha ma visszagondolunk erre a mély barátságra és termékeny együttműködésre, akkor csak sajnálni tudjuk, hogy ez nem folytatódott a két háború közötti években is, úgy, ahogyan elindult. És ma már elmondhatjuk, hogy e barátság tartóssága és alkotó jellege olyan együttműködést hozhatott volna létre, mint Marx és Engels barátsága a múlt században.

És már az első találkozások után Lukács felismeri Bloch tehetségének és tudásának kivételes jellegét. Lukács ezt írja Popper Leonak Berlinből 1911. február 11-én:

„Most itt volt egy ember, aki sokat használt nekem — dr. Bloch, ez a német filozófus, akit egyszer Simmel küldött hozzám. Egy régóta első intellektuális impulzus, egy igazi „vérbeli” filozófus a Hegelek fajtájából: sokat használt nekem.”

(Valóság, 1974. 9., 35. old.)

Balázs Béla ezidőben írt naplójegyzeteiben is többször szerepel Bloch: 1912-ben firenzei tartózkodása alatt ismeri meg Balázs Béla Bloch-ot. Balázs Béla ezt írja Lukács és Bloch kapcsolatáról:

„Gyurira hipnotikusan nagy hatással van, ami nyugtalanító. Igaz ugyan, hogy olyan produkciót indított el Gyuriban, amelytől mindannyian meg voltunk lepve, Gyuri maga is. De Gyuri alapjában szolid és józan gondolkodásának nem áll jó a vizionáriusság, mert nem hisz eléggé benne, mert kissé tétovázik és fél benne, mint egy idegen lakásban. Nekem is gyanús ez a minden szivar mellé megállapított egy vallás, és inkább csak a szellemességet látom benne. Gyurira kártékony... egy szellemi condotieri, akit csak az tesz szimpatikussá, hogy egyúttal Don Quichote is és gyermek. Lehet, hogy üres álmodozás az egész, de az is lehet és lejegyzendő, hogy nagy, legnagyobb ember lesz belőle.”

(Valóság, 1973. 2., 83. old.)

És az a mű amelyről itt szó esik a későbbi Heidelbergi esztétika, csak 1976-ban jelenik meg magyar nyelven. E mű keletkezéséről írva Lukács ezt mondja nagy esztétikája bevezetésében:

„1911—12 telén Firenzében merült fel bennem egy önálló rendszeres esztétika első terve. 1912—14-ben Heidelbergben fogtam hozzá a kidolgozáshoz. Még ma is hálásan gondolok arra a jóindulatú-kritikus érdeklődésre, amelyet Ernst Bloch, Emil Lask és mindenekelőtt Max Weber kísérletem iránt tanúsított.”

(Az esztétikum sajátossága, Akadémiai kiadó, Budapest, 1965. I., 26. old.)

Egy más helyen ezt részletesebben Lukács így írja le:

„Röviden összefoglalva: Blochhal való találkozásom (1910) meghozta azt az élményt, hogy ma mégis lehetséges klasszikus értelemben vett filozófia. Ez élmény hatása alatt 1911—12 telét Firenzében töltöttem, hogy semmitől se zavartatva átgondolhassam esztétikámat, mint filozófiám első részét. 1912 tavaszán Firenzében jött Bloch és rábeszélte, hogy menjünk el együtt Heidelbergbe, ahol a környezet munkánk szempontjából előnyös. Az előbb kifejtettek alapján világos, hogy nem volt olyan motívum, amely visszatartott volna attól, hogy hosszabb időre Heidelbergbe költözsem, sőt esetleg ott is telepedjem le.”

(Magyar irodalom — Magyar kultúra, Gondolat kiadó, Budapest 1970., 13. old.).

Bloch azonban nemcsak a kortárs baráti körre gyakorolt ilyen nagy hatást. Németh Andor írja önéletrajzában, hogy a francia internálásból hazatérve 1918-ben elmegy egy könyvkereskedésbe és a tulajdonoshoz így fordul:

„Megmondtam neki, hogy miután a háború alatt külföldön tartózkodtam el vagyok maradva az irodalomtól. Mondja meg nekem, melyik az a könyv, amelyet okvetlenül ismernem kell. Ő habozás nélkül azt felelte: Geist der Utopie. Megvettem ezt a meglehetősen nagy könyvet, amelyet Lányi úgy kommentált, mint az expresszionisták filozófiáját, amelyet aztán majdnem három évig tanulmányoztam. A szó szoros értelmében kávéskanalanként élveztem, nagy belemélyedéssel és alapossággal (különösen a zenei fejezeteket, amiket Brahmsról, Brucknerről és Mahlerről írt.)”

(Németh Andor: A szélén behajtva, Magvető kiadás, Budapest, 1973., 588. old.).

Németh Andor később személyesen is megismerte Blochot Berlinben. Erről így ír:

„Végre ismét összeakadtam Gerő Gyurival, aki visszajött Oroszországból és most Berlinben folytatta filozófiai tanulmányait. Ő hozott össze Ernst Blochhal, a filozófussal, akinek a könyvét olyan áhitatos tisztelettel tanulmányoztam.

Erről a könyvről, amelyről még írni fogok, igen nagy véleménnyel voltam. Bloch két dolgot egyesített benne, a misztikát és a forradalmiságot. Egy este felmentem hozzá Gerő Gyurival. Bloch igen mély benyomást tett rám. Gyenge, vézna ember volt, nagy fekete szemüveggel kifejezetten Lukács-típus. Este tíz után mentünk hozzá feketére, egy meleg nyári este. A hőség miatt nyitva voltak az ablakok és Bloch ha jól emlékszem, az

éjszakáról beszélt, miközben mintha egy mágus csalogatta volna a szobába, berepült az ablakon egy bagoly.”

(Németh Andor, 612. old.)

Németh Andor az Utópia szelleme első 1918-as változatáról beszél. Ez még a fiatal Bloch prófetikusabb művészebb arca volt.

Molnár Antal zenetudós bibliográfiai jegyzékéből tudjuk, hogy ő már 1919-ben kritikát írt a Geist der Utopie zenefilozófiai fejezetéről az Athenaeum című folyóiratba.

Bloch e műve ha szűk körben is, de már ismert volt Magyarországon. Hogy Lukács és mások nyilatkozatai mennyire hitelesek azt a másik oldalról is bizonyítják. Bloch élete végén erről így beszélt Jean Michel Palmiernek erről a barátságáról:

„Akkori életünk valóságos szimbiózis volt. Minden gondolatunkat megosztottuk egymással. Gyakran elutaztam Heidelbergből, de különös módon, az egymástól távol töltött hetek alatt is egyirányban jártak gondolataink. Igen nagy szellemi rokonságban álltunk egymással, úgyhogy kénytelenek voltunk felosztani szakterületünket, nehogy barátaink előtt ugyanazt mondjuk. Olyan szoros szellemi kapcsolatban álltunk egymással, hogy úgyszólván mesterségesen próbáltunk mindenféle elméleti véleménykülönbséget kitalálni.”

(Valóság, 1976. 7. 122. old.)

Amikor Lukács a bécsi emigráció idején abba a veszélybe került, hogy az osztrák hatóságok kiadják a magyar rendőrségnek, a tiltakozó és az igazi segítőkész barátok közt ott van Bloch is, aki cikket ír Lukács kiszabadításáért. És később Bloch írja a legkiválóbb tanulmányt Lukács könyvéről a Történelem és osztálytudat-ról 1924-ben. (E tanulmány megjelent a HÍD Lukács számában 1972. 4.).

Lukács két ízben is foglalkozott részletesen Bloch nézeteivel illetve könyvével. Lukács Moszkvában 1935-ben tanulmányt ír Bloch új könyvéről a Korunk örökségéről. E tanulmány kéziratban maradt és csak a Világosság, 1977. 6. számában jelent meg először. Lukács később is ír Bloch e nézeteiről. Lukács Moszkvában 1938-ban ír egy tanulmányt, amelyben többek közt újra kitér Bloch e könyvére és kifogásolja azt, hogy Bloch védelmébe veszi, illetve helyeslően interpretálja a polgári irodalom számos kiválóságát. (Proust, Joyce stb.).

A háború után Lukács csak az egzisztencializmusról írott tanulmányában idézi helyeslően azt, amit Bloch 1935-ben írt Heidegerről. Ezután hosszú szünet következik. Lukács újra csak a hatvanas években idézi fel emlékeit és Bloch nevét.

Ebben az időben Bloch Lukáccsal együtt a revizionista és antimarxista filozófusok súlyosan elítélő és megbélyegző minősítését szenvedti. És ez fejeződik ki például Sándor Pál háromkötetes filozófiatörténetében is. Sán-

dor Pál is még úgy jellemzi Blochot, mint a „Német filozófiai revizionizmus legfőbb képviselőjét”. De ekkor Lukács is ennek számított. Sándor Pál könyve 1964 nyarán került nyomdába és 1965-ben jelent meg. A megírás időpontjában tehát még ez volt a hivatalos álláspont.

Érdekes megemlíteni, hogy az 1972-ben megjelent Filozófiai kislexikon meg sem említi Bloch nevét. De az ugyan e kiadónál és ugyanez évben megjelent Esztétikai kislexikon már elég józan és objektív szándékú kis cikket közöl Bloch filozófiájáról. Itt persze már szó sincs az antimarxizmusról, a revizionizmusról stb.

Zoltai Dénes például Bloch zenefilozófiai tanulmányairól elég elfogadható és mértéktartó józansággal ír. Nézeteivel lehet vitatkozni, de el kell ismerni e módszer becsületességét és propagandamentes tudományos jószándékát és objektivitását. (Zoltai Dénes: A modern zene emberképe, Magvető kiadás, Budapest, 1969.)

A változó idők szele lassan letépdési azokat a politikai címkéket, amelyeket különböző alkalomra és szükségletre Bloch életművére szoktak egykor ragasztani. És ma már Magyarországon is szebben és okosabban lehet Bloch filozófiájáról írni, mint tíz vagy tizenöt évvel ezelőtt.

3.

Bloch filozófiája váratlanul és gyorsan tört be a jugoszláv filozófiai életbe.

Húsz évvel ezelőtt 1957-ben egy új folyóirat indult Zagrebben Naše teme címmel. E folyóirat 3. számában Vanja Sutlić zagrebi filozófus rövid tanulmányt tett közzé Ernst Bloch filozófiájáról. E rövid tanulmány kísérőjeként lefordította a Remény elve bevezetésének néhány oldalas részletét.

E cikket Sutlić a következő kategorikus kijelentéssel zárta:

Véleményem szerint Bloch a legnagyobb élő marxista filozófus.

Ez a kijelentés akkor még különösnek és igen merésznek tűnt fel, annál is inkább, mert Bloch műveit csak néhány jól tájékozott filozófus ismerte. És ezek számára is akkor még csak a Kelet-Berlinben megjelent két műve volt hozzáférhető: A Hegel monográfia és a Remény elvének 1954 és 1955-ben megjelent két kötete. (Mert a harmadik kötet csak 1959-ben jelenik meg.)

Két évvel később a zagrebi Naprijed kiadó közreadja a Hegel monográfiát és e kötethez Danko Orlić írt kitűnő informatív utószót Bloch életéről és munkásságáról egészen 1959-ig.

Érdekes ezzel kapcsolatban megemlíteni azt is, hogy Bloch könyvével egyidőben jelenik meg Lukács Hegel könyve, továbbá Gramsci filozófiai írásai és egy kötetben Henry Lefebvre két könyve a Dialektikus materializmus és a Mindennapi élet kritikája. E művek az új társadalmi és politikai légkörben lehetővé teszik, hogy a filozófiai gondolkodás alapul vehesse a marxizmus fejlődésének az új eredményeit is. Bloch betörése a jugoszláv szellemi életbe tehát jó kísérőkkel és jó időben történt.

A következő állomás már 1961. Ekkor jelenik meg Predrag Vranicki összefoglaló könyvének a Marxizmus történetének az első kiadása. Bloch itt már Lukács, Korsch és Gramsci társaságában, mint a marxizmus klaszszikus filozófusa szerepel. Úgy mint a Lenin utáni korszak reprezentáns gondolkodója.

Bloch következő könyve a Tübingeni bevezetés a filozófiába 1966-ban jelenik meg a beogradi Nolit kiadónál, kitűnő informatív kritikai előszóval. E könyvet már úgy üdvözlik, mint egy régi jóbarát vagy rokon művét.

Amikor 1971-ben megjelenik Vranicki könyvének a második bővített és átdolgozott kiadása, akkor már mindenki természetesnek tartja, hogy ott Bloch igen előkelő helyet kapott, és hogy ez a minősítés és értékelés egy szellemi fejlődés eredményeként nagyon is természetes.

A jugoszláv folyóiratokban azóta is számos Bloch tanulmány és cikk jelent meg. Rasim Muminović szarajevói filozófus 1970-ben védi meg doktori értekezését a zágrábi egyetemen Bloch filozófiájáról. És ez később javított formában 1973-ban meg is jelenik.

Bloch tehát végleg elfoglalta igazi helyét a jugoszláv szellemi életben. Hatása egyre nő és jó úton van, hogy a filozófusok után meghódítsa a művészet alkotóit és barátait is. És ez természetes is mert Bloch a filozófus-művész eszményi típusát valósította meg a műveiben.

4.

Bloch filozófiájából három emberkép néz ránk: A mindennapi élet embere, a történelem utópikus emberképe és a művészetből ránknéző ember képe. És Bloch egyforma szenvedéllyel szólaltatja meg mind a három emberképet. A mindennapi ember köznapi álmaiból indul ki. Ez az álmodozás minden utópikus gondolkodásnak az alapja és serkentője.

Az ember mindig többet és jobbat akar, mint ami van. És erre nemcsak természetes joga van, hanem természetes szükségessége, örök kényszere is erre sarkallja. A szükség tanít a gondolkodásra, a hiány a vágyra

és álmodozásra és a nincs a cselekvésre. És a történelem az utópikus gondolkodás örök területe. Amióta történelem létezik azóta van utópia is. Létezik egy olyan megálmodott ország, amely mindig előttünk van, de sohasem tudjuk teljesen meghódítani. Mert az elért eredményeknek is további távlata, további szükséglete van.

A művészet Bloch számára az örök utópikum. És főleg a zene, amely a legteljesebben képes túlhaladni a valóságot és képzeletben meghódítani azt, aminek ha másképp nem hát az álomban és képzeletben meg kell lennie. És a Van után meg kell hódítani a Nincs világát. Mert ha az ember a jobb világról álmodozik, az nemcsak az ő elégedetlenségét fejezi ki, hanem életének a szegénységét és korlátait is.

Bloch alapvető filozófiai útjelzője és kategóriája a Még-nem lét ontológiája. A klasszikus ontológia a statikus és változatlan tények és dolgok világa így lesz az örökös folyamat a még nem lét világa. Annak a létnek az elmélete ez, amely még nem emberi, de emberivé kell válnia. Az ember még mindenütt magányos és idegen lény és e világ még nem a hazája, hanem idegen hely és ellenséges környezet.

Bloch már első könyvében ezt írja:

„Az ami van az nem lehet igaz, de az emberek által elérheti a maga otthonát.” (Az utópia szelleme, 1918.) Az igazság itt a lét hamis és embertelen volta elleni harcot jelenti. Az igazság itt a szép, a jó és az igaz egységét jelenti a megvalósult humánusmot, azt az időt és helyet, amikor az ember visszatér önmagához és otthonra lel a maga világában.

Erről szól a remény elvének utolsó fejezete is:

„Az igazi genézis nem a kezdetekben, hanem a végben rejlik és csak akkor, ha a társadalom és a létezés radikálissá válik, vagyis ha gyökereinkben ragadjuk meg őket. A történelem gyökere azonban a dolgozó, alkotó, az adottságokat átalakító és túlhaladó ember. Ha az embert megragadjuk és megalapozzuk az elidegenedés nélküli létet a reális demokráciában, akkor keletkezik a világban valami, ami a gyermekkorba világít és ahol még senki sem volt: Otthon.”

(Das Prinzip Hoffnung, II., 1628. old.)

A szocializmus és az utópia viszonyáról Bloch ezt írja:

„Ez az út a szocializmus útja ma és lesz is, ez a konkrét utópia gyakorlat. Mindaz ami a remény képein nem illuzórikus, ami reálisan lehetséges, az Marxhoz vezet, a világ szocialista megváltoztatásához vezet. A remény építő hatalma ily módon valóban az ember és az új föld felépítésének a művészete lesz.” (uo. 16. old.)

A lét és a tudat viszonya így alakul a Még nem lét ontológiájának a fényében:

„A lét, amely feltételezi a tudatot, valamint a tudat, amely megmunkálja a létet, végül is csak abból és abban érthető meg, hogy hová és mi

felé irányul. A lét az nem volt-lét, ellenkezőleg: a világ léte csak most van születőben.” (uo. 18. old.)

A remény és a tudás egységéről Bloch ezt írja:

„Az ész nem virágzik remény nélkül. A remény nem beszél ész nélkül. Mindkettő azonos a marxizmusban. Más tudománynak nincs jövője, más jövőnek nincs tudománya.” (uo. 1618. old.)

És Bloch mindezt a filozófiára vonatkoztatta, arra konkretizálta és mindenekelőtt a maga filozófiájában ezt hirdeti, ezt valósítja meg. Szóljon utoljára Bloch a filozófiáról:

„A filozófiának meglesz a holnap lelkiismerete, jövőbeli pártossága a remény tudása vagy pedig nem lesz semmilyen tudása sem.” (uo. 5. old.)

Az utópia filozófiája a jövőből táplálkozik és a jövőnek szól, a jövő nevében beszél. És a közeledő értünk jövő idő energiáját próbálja a szabadságának, az ember felszabadításának adni. És másképp nem is lehet értelme élni és dolgozni. Minden mának a holnap adja meg az értelmét. És csakis annak a mának van értéke és történelmi útja, amit a jövő igazol. A többi úgy legurul a történelem útjáról mint az autó, amely megcsúszik a szakadék szélén.

És Bloch konkrét utópiája a jövőbe kalauzol bennünket. S a születő, a megvalósuló új korba és új földbe, ahol szabad és igazi emberség jegyében megvalósul az ember és az emberség.